

کتاب مستطاب: سفر نامه حاج میرزا عبدالغفار نجم الملک

از: محمد دبیر سیاقی

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی محمد وآله اجمعین .
و بعد اگرچه اصل منظور ازین ماموریت بر آورد ساختن سد اهوازست ولی ملاحظه نمود که چون در حال باید مسافت را پیمود و ماطبقات مختلفه مردم معاشرت نمود اولی آنست که بقدر امکان از ممر و سفر بهره برداشت پس تمام راه را که طی نموده از طهران باصفهان و بیروجرد و خرم آباد و دزفول و شوش و اهواز و محمره و بصره و فلاحیه و حویزه و شوش و ایوان کرخه و رامهرمز و راه بختیاری را باصفهان بدقت تمام نقشه برداشت و عکذا بلاد عرض راه از محیط و معابر اصلیه و بعض نکات و دقائق که بهر جامه تلفت شد و اطلاعات برای اولیای دولت خالی از فایده نیست بعنوان سفرنامه در این کتابچه مندرج نمود .

بعد از مرخصی از خاکپای مبارک اعلی حضرت اقدس شهر یاری روحنا فداء در روز چهارشنبه ۲۲ شهریور ۱۲۹۸ سه ساعت بیروب مانده از دارالخلافه خارج شد . شب را در حضرت شاهزاده عبدالعظیم بسر برده فاصله ما بین دودروازه نهار ز ذرع که یک فرسخ و نیم اصطلاحی باشد . صبح پنجشنبه ۲۴ (ذی حجه) حرکت نموده بسمت قریه زیان (۱) که آن سمت کتاره کرد است فاصله اش از حضرت عبدالعظیم چهار فرسخ و نیم است سهمی از آنجا ملک حاجی مهرزاد حسین معین است . رباط کتاره کرد را خیلی خراب و منوش دید سرایداری داشته بمواجب دیوان که آنجا را پاکیزه نگاه میداشته حال احدی نیست رباط کتیف و خرابست و محل غلامهای قراسوران که شغلشان اخذی از ما برین است چنانچه باز سرایداری گماشته شود محض تنظیف آنجا و یکی اینکه مانع شود از اینکه نمش اموات را در داخل رباط ببرند تا مایه آسایش و دعا گوئی ما برین شده حالا قریب دو بیست تومان مشارج تعمیرات لازمه دارد چون منزل اول شهرست و محل ورود داخله و خارجه

(۱) کذا شاید: زیوان

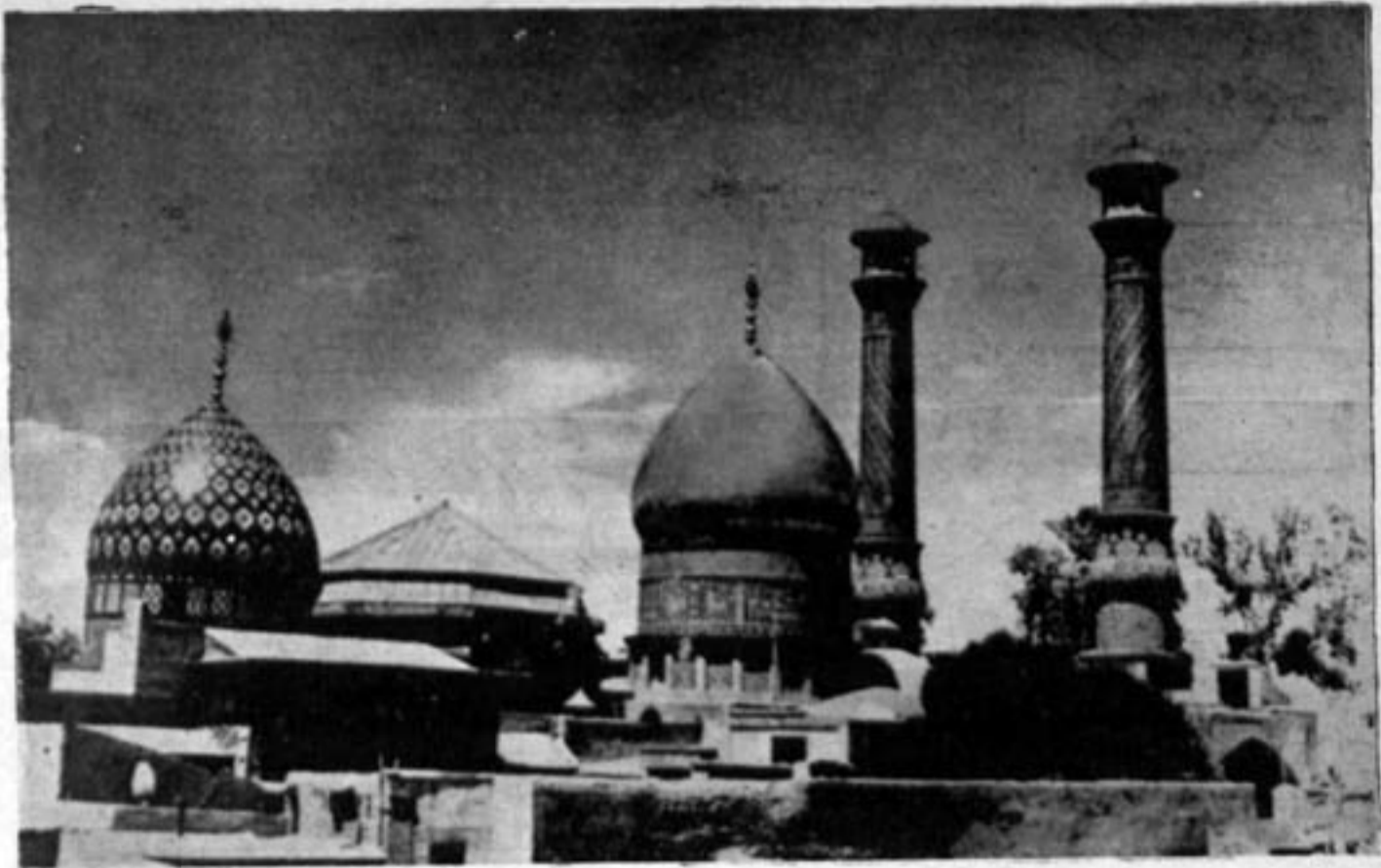
مقدمه - آنچه درین صفحات خوانندمان عزیز ملاحظه می فرمایند آغاز سفر نامه حاج میرزا عبدالغفار نجم الملک است که بخوزستان رفته و حاصل مشاهدات و اطلاعات فراچنگ آورده خود را کتبی ساخته است البته مختصر و تمامی آن بتدریج درین مجله طبع میگردد .
 حاج میرزا عبدالغفار نجم الملک عالم مشهور قرن اخیر ایران سال ۱۲۹۹ هجری قمری بنا بر خواهش حسینقلی خان احتشام السلطنه حکمران خوزستان و بنا به ماموریتی که از جانب ناصرالدین شاه قاجار داشته است برای بازدید سد اهواز و بر آورد هزینه در کیفیت تجدیدنای آن و کارهای دیگر مهندسی بخوزستان رفته است ، اما سفر این مسافر که از طهران آغاز گردید . آنچنان ساده و بی نتیجه نبوده است ، دیدمان این مسافر دقیق آسان آسان از شهرها و دهها و راهها و بناها و مراکز و مزارع برهم دوخته نیامده و نامعلومای گرابها بگنجینه حافظه نرستاده و نقاوه آنرا بصورت نوشته رسم صفحه نکرده است اگرستین باز نایستاده و حال بهمین متوال است مسموعات نجم الملک را که نخبه آن را به مرزین ساخته و دوشادوش مشاهدات و اندوخته های بصری و گوشه های محققانه خود مذکور داشته است .
 اهمیت این سفر نامه با توضیح مختصری که داده شد آشکارا خوانندگشت ویژه آنکه مؤلف مردی نکه و معتبر باشد و در درک مسائل و فهم مطالب و مشکلاتی کند و مباحثی را که قصد ایراد آن دارد هر چه عمیق تر و دقیق تر بررسی نماید و در عین آنکه روی بمقصدی خاص نگاهداری است همه مظاهر حیات و آبادانی و فتایح خراب و ویرانی را بسنجد و در هر یک تعامل بنگرد و چاره هر کار را نیز بر زبان آورد .
 از دهه یا شهر و یا کشتزار و یا کاروانسرای که میگذرد از ذکر نکاتی که خواننده را از لحاظ اقتصادی و سیاسی و اجتماعی و طبیعی سود میدهد ، نمی زند و هر چه موجز تر اما زبانه ترا اشارتی باین مسائل می کند بدینجهت است که در سفر نامه وی با آنکه باید فقط سخن ارشد اهواز و وضع آن و هزینه تعمیر و کیفیت تجدید آن ببینیم ، از تمامی راهی که پیورده است و سرزمینی که در آن ماموریت اصلی خود را بانجام رسانیده اتبوهی اطلاعات گرانبها گرد کرده می یابیم ، از جمعیت ، آبیاری ، دیم کاری ، کاریها ، رودها ، مالیات ، ابله تاریخی و سماه بایان آن ابله ، بلها ، کیفیت راهها ، سدها و محصولات و صنایع و وضع ماموران دولتی و ملکیت فراتر ، حتی معاریف و جزرمان شهرهای بین راه اشارتی مفید دارد و این اطلاعات در خصوص سرزمین خوزستان منطقیه ای که از دیر باز حوادث بسیار بر او گذشته و نسرم و درشت روزگار بسیار برده است ، سماه در آبادی و عظمت و حاصلخیزی و جمعیت شهره دهر برده و زمانی بسبب جنگها و سیاستهای ناروا و بی توجهی فرمانروایان و تاخت و تاز بیگانگان در ویرانی و عسرت سر میگردیده است ، بسی جانب است و باب مقایسه ای جالب بر وی خواننده در مطالعه این احوال و آثار می نماید خاصه امروز که برخلاف گذشته بخوزستان توجهی هر چه بیشتر میشود ، استخراج معادن ، آبیاری زمینها و کشت و رزی و شهرسازی و سد سازی و بیل سازی و شهر و بندر سازی را رونقی بسزا است اما آنچه در باره خود این سفر نامه کوتاه اما جالب توان گفت آنکه نسخه های آن تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد از دولتی گذرد . نخست نسخه مورد استفاده راقم این ستور است که ملک استاد ارجمند آقای سعید نفیسی میباشد و رونویسی است از نسخه اصلی که معظله را از حراج کتابخانه ، میرزا جهانگیر خان ناظم الملک از روسای قدیم وزارت خارجه بدست افتاده و شرح آن بر پشت صفحه نخست نسخه مرفوم رفته است . دیگر نسخه اصل کتابست که سابقا در کتابخانه وزارت دارائی با نقشه ها و متعلقات آن جزء مجموعه ناصری (جلد اول) بوده است و هم اکنون در اداره بیوتات سلطنتی حفظ میشود و نگارنده بنا به اشارت مرحوم کسروی در کتاب پانصد ساله خوزستان از آن مطلع گردید . مرحوم کسروی را مطالب این کتاب با ارج مورد استقادت بوده است . آنچه درین مجله گرامی طبع میشود از نسخه استاد نفیسی رونویسی و با نسخه اصل مقابله گردیده است و جایجای توضیحاتی در ذیل صفحات داده شده تا روشنتر مبهات باشد .

دی ماه ۱۳۴۹ - محمد دبیر سیاقی

برده اند بخصوص سلطان آنوقت این راه معتبر میشود چونکه وجود فراسوران چندان فایده ندارد بمقتضای تکلیف عمل نمی نمایند زن بی صاحب و طفل امرود جرات عبور از آن حدود ندارد شغلشان همین است که بیابوزند با آنها بهر دست آویز باشد و نگاهداوند و بنرسانند بطوریکه جرأت فرار نداشته باشند .
 رباط حوض سلطان ملک آقامحمد

تعمیر آنجا و اجرای قناتی نموده بوده محفل آبادی و اعتبار راه چون محل خطرست ولی رباط معتبرست و آب انبار بزرگی دارد حال دزد گاه شده ، دواطاق تحتانی و فوقانی زاویه آنرا دستی خراب نموده اند محض آنکه راه دزد مفتوح شود چنانچه بمبلغ یکس هزار تومان مخارج تعمیر آنجا بشود از بنائی و نجاری و تنقیه نهری که یک شاخه از کوب آب بیاورند ، چنانکه شاخه یی

تعمیرش لازمست .
 اواخر شب جمعه هم از زیان حرکت نموده مدت هفت ساعت رسیدیم بحوض سلطان (سنجر) فاصله معروفش شش فرسخست در عرض راه گذشتیم از بیل حاجی مهرزاد بیک که فی الجمله خرابی بهمرساننده و مختصر تعمیری لازم دارد و صدر آ باد خرابه در کنار راه بود قبل از ملک الموت دره مرحوم حاجی ظهور الدوله زیاده از پنجهزار تومان صرف

« شب را در حضرت
عبدالعظیم بسر بردیم »

حسین ارباب است یکم از تومان اجاره میدهد
عشر بزیاد دارد. در مراجعت معلوم شد
که خالصه شده نومه شب شنبه ۲۶
(ذی حجه) از حوض سلطان حرکت
نمودیم بسمت قدیم مدت یازده ساعت
سهر نمودیم مسافت معروف یازده فرسخ است
در عرض راه رسیدیم اول بعد از آباد این
که مبلغ یکصد و بیست تومان مال الاجاره
آنجا است دکان بقالی و جای پزی دارد بعد
به ریاط هل دلاک که این اوقات آنجا
کمتر بارانند از مهشود فاصله اش از قم
چهار فرسخ است
روز شنبه ۲۶ (ذی حجه) وارد قم
شدیم مدت شش روز توقف نمودیم بمحض
کشیدن نقشه آنجا و اطلاع یافتن بر بعض
مطالب از معارف آنجا جناب مهندس
محمد حسین متولی باشی است که شخصی
متمول و مقتدری است بر تمام اهالی قم
شبان روزی سی تومان الی سی و پنج تومان
مداخله ملکی دارد و سالی شش هزار تومان
از موقوفات حضرت معصومه متصرفست
قنات موقوفه ناصری دوسه چهار سنک
آب دارد برای عامه ناسی بنصرف
ایشانست و بمصرف زراعت میرسد مبلغ
یکصد و پنجاه تومان مخارج سه مقبره سلاطین
صفویه که بنصرف ایشان است صرف محل
نمی شود هکذا شصت تومان مال الاجاره
خانه موقوفه مرحوم نظام الدوله که می باید
بمصرف مؤذن و روشنائی دو مناره برسد
دیناری صرف نمی شود و از اتساقات در
شب یکشنبه ۲۷ یک نفر ساربان متولی باشی

بر سر چیز جزوی منازعه نمود بایک نفر
ساریان شاهی و به تیر تفنگ او را کشت
گویا مبلغ سی تومان خرده ها نموده اند.
اوقات توقف در قم همواره در گردش بود
شهر قدیم و جدید را بدقت سیاحت نمود
عجب شهر بزرگی بوده و حصار معتبر داشته
که بروفق قاعده مهندسی زوایای حارسه
و محروسه در آن ترتیب داده اند حصار
قطوری داشته هنوز در بعضی جهات آثار
آن باقیست و سدقم که در کنار رودخانه
شور ساخته اند از برای حفظ شهر در امتداد
حصار قدیم است فی الجمله خرابی بهم
رسیده، هر گاه تعمیر نشود در اوقات سیول
خرابی شهر وارد خواهد شد و بعضی آثار
در اینیه و مقابر قدیمه هنوز باقیست که
نقشه همگی را برداشت. قم سابق شهر معتبری
بوده از آثار قدیمه در آنجا خیلی دیده می شود.
قبور امام زادگان و معارف در آنجا بسیار
است که کاشیهای برجسته و معرق خوب
دارد از جمله علی بن جعفرست و شاهزاده
ابراهیم که در مائه هفتم و هشتم هجری
ساخته شده. دیگر کنبد امیر جلال الدین
که در سنه ۷۹۲ ساخته اند و دیگر قبر
علی ابن ابی المعالی در سنه ۷۶۱ که از آثار
معتبره قدیمه اند ولی حیف که مستحفظ
ندارند و از یک طرف سیاحان فرنگی آثار آنها
را می برند و از طرفی بحوادث خراب میشود
دیگر مسجد جامع بزرگ خاقان
مفقور (۲) تعمیر فرموده اند و دیگر بازارهای
قدیم و امثال آنها حال تمام خرابها را
مسطح نموده زراعت میکنند و عمارت منحصر

است بحدود حرم و متفرقه در بعضی محلات.
جمعی کتونی قم تخمیناً ۲۳ هزار نفر است
و بیوتات دایره ۴۰ نفوس توابع قم ۱۳ هزار
بقاع مقدسه بانضمام توابع (ع) ۱۳ مدارس
دائمه ۴ مساجد معروفه ۴ قنوات موقوفه
دورشته و از آن جمله است قنات شاهی سه
سنک آب دارد. سالی یکصد و پنجاه تومان
مخارج تعمیر از دیوان میگیرند و جزء
اعظم آن بفروش میرسد. قنوات ملکی
رعیت خارج شهر ۴۶ رسد (۳) اجاره موقوفات
حضرات نقدی یکم از او پانصد تومان جنسی
هفتاد خروار ولی این میزان اجاره دفتری
است خالاً اشعار میگیرند مثلاً حمامی که
دوازده تومان بود حالا هشتاد تومان گرفته
میشود و هکذا سایر.
علمای معروف: حاجی سید جواد
آقا حسین. و سه مناره بزرگ در قم است
بارتفاع سی الی چهل ذرع. حکومت قم خیلی
قویست عموم مردم از وضع حکومت اعتقاد الدوله
رضایت داشته اند. صبح روز پنجشنبه دوم
محرم ۱۲۹۹ از قم بیرون آمده مدت چهار
ساعت رسیدیم به اسنکان که چهار فرسخ
فاصله دارد در آنجا باطی است و چپر خانه
دو باب آب انبار بعد از یک ساعت توقف
حرکت نمودیم بسمت شوراب که در سه
فرسخی واقعت مدت سه ساعت شبدر
آنجا ماندیم این منزل باطی دارد و آب انباری
و دو قلعه که یکی خرابست بی رعیت و دورشته
قنات خراب دارد و این محل ملک صدراعضه هانی

است و قابل آبادی. کتون سالی پنجاه
اجاره دارد، صبح جمعه ۳ محرم حرکت
نمودیم بسمت ریاط سن که در سه فرسخ
است و در سه ساعت پی نمودیم و در
جولاقبل از سن سن است و بعد از سه
توقف حرکت نمودیم بسمت کاشان
در شش فرسخی سن سن است مدت شش
ساعت رسیدیم حوالی غروب جمعه و در
عرض راه گذشتیم از کنار نسر آباد و قنات
آباد، محمد آباد، نوش آباد، و شهر
مدت سه روز در کاشان ماندیم محض
کشیدن نقشه شهر و توابع آنی راحت بود
این شهر نیز حصار خوب معتبری دارد
است خراب شود خسارت دیوان اصلی
خواهد بود علاوه بر حصار وسیع مذکور
معتبری دارد در خارج شهر باسم هشت
کاشان شهر آبادیست و آثار قدیمه نیز
مساجد و بعضی ابنیه دیده شد بازار معتبر
معتبری دارد کاشیهای برجسته و در
خوب دره حراب مسجدی دیدم خیلی
تماشائی و معتبر است و فرنگیها هم
اقلاد و هزار تومان میخرند و حیف که
بهرتد بپر باشد خواهند برد. از قبور
قبر مرحوم ملامحسن فیض و باپاشا جماع
و قبر مرحوم ملافتح اله صاحب تفسیر
چندین امامزاده و مناری دارد باسم زمین
۱۴ ذرع ارتفاع و ۱۴ ذرع محیط قاعده و
طرف مغرب قریه فون است بفاصله
فرسخ و نیم که آب فراوانی دارد و از طرف
کاشان تا فاصله زیادی تمام مزروع است
و آباد.

۲- یعنی فتح علی شاه قاجار
۳- رسد یعنی سه